ERKEN İSLAMİ DÖNEM MAZDEKİZM KÖKENLİ EZOTERİK TARİKATLARIN DOKTRİNLERİ VE RİTÜELLERİ (7-9. YÜZYILLAR)

İBRAHİM ÇEŞMELİ
Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı
ibrahimces@gmail.com

Öz

7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Arapların önce Irak, İran ve ardından Orta Asya'da hâkimiyet kurmasından sonra bu topraklarda İslamiyet'in yayılmasıyla farklı bir sosyo-kültürel ortam oluşmaya başlamıştı. Bu durumdan özellikle başta İranlılar olmak üzere bu topraklarda yaşayan diğer topluluklar da rahatsız olmuşlardı. Bu rahatsızlıkların ana sebepleri siyasi, ekonomik ve dinseldi. İranlıların yüzyıllardır hâkim olduğu stratejik öneme sahip bu verimli topraklar Arapların eline geçmiş, İpek Yolu hâkimiyetini kaybetmişlerdi. Bölgedeki ekonomik güç Arapların kontrolüne geçmişti. Yüzlerce yıl Zerdüştlük inancının hâkimiyetinde olan İran ve Orta Asya topraklarında İslamiyet'in yayılmasıyla yerel halklar ve ileri gelenler bu durumdan çok rahatsız olmuşlardı. Bölgedeki siyasi ve dinsel güç el değiştirdikten sonra İran ve Orta Asya topraklarında Araplara karşı gizli tarikatlar oluşmaya başlamıştı. Bu tarikatların gerçek amacı siyasi ve dinsel hâkimiyetin tekrar İranlıların eline geçmesiydi. Bu ezoterik tarikatlar görünürde İslami özellikle de Şii gibi gözükse de özünde Zerdüşt-Mazdek inancı yatıyordu. Aynı zamanda Hindu, Budist, Mani, Hıristiyan ve Yunanlı çeşitli felsefi ve Materyalist öğretilerin de çok önemli etkileri olmuştur. Bu araştırmada özellikle bu ezoterik tarikatların fazla bilinmeyen öğretileri ve ritüelleri ile İslamiyet öncesi inançlarla bağlantıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran, Orta Asya, Zerdüşlük, Mazdekizm, İslamiyet, ezoterik tarikatlar.

THE DOCTRINES AND RITUALS OF ESOTERIC CULTS OF MAZDAKISM ORIGIN FROM EARLY ISLAMIC PERIOD (7TH – 9TH CENTURIES)

Abstract

After the first half of the 7th century, a different socio-cultural environment emerged in Iraq, Iran and Central Asia as a result of the diffusion of Arabs and Islam into these lands. Starting with the Iranians, communities living in these areas were disturbed by this situation. The main reasons for the discomfort were political, economic and religious. These strategically significant territories, once under the sovereign of Iranians, were now controlled by Arabs and the Silk Road was lost to them. In other words, Arabs took over the economic control of the region. The local people and rulers were worried by the fact that Islam was spreading in Iran and Central Asia which had been under the domination of Zoroastrianism. Just after the change in the political and religious dimensions, secret cults began to emerge in Iranian and Central Asian territories. The main purpose of this emergence was to give the political and religious authority back to Iranians. Although these cults seemed to be rooted in Islam, especially Shi'ism, they based on Zoroastrianism- Mazdakism beliefs. What is more, they were influenced by Hinduism, Buddhism, Manichaeism, Christianity and various Greek philosophical and Materialist doctrines. This paper focuses mainly on the less unknown doctrines and rituals of these esoteric cults and their relation to pre-Islamic beliefs.

Key Words: Iran, Central Asia, Zoroastrianism, Mazdakism, Islam, esoteric cults.

İslamiyet'ten önce Irak, İran ve Orta Asya'da politeist, düalist ve monoteist tipte değişik inançlar yaşamıştı. Bu bölgelerde başta Zerdüştlük olmak üzere Yunan, Hinduizm, Budizm, Hıristiyanlık, Maniherizm, Mazdekizm ve Tengrizm gibi farklı dini inançlar ile Mitra, Zurvan, Şiva ve Nana gibi kültler görüldü. 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgeye Arapların gelmesi ile farklı bir siyasi ve sosyo-kültürel ortama geçilmeye başlandı. İslamiyet yavaş yavaş bölgede hâkim din olmaya doğru gitti. Fakat Araplardan önceki eski dinsel inançlar, İslamiyet'tin altında ya da onunla kaynaşarak yaşamaya devam etti. İran'da İslamiyet'ten önce Zerdüştlüğe ve İran toplumuna dini ve sosyal reform getiren ve sonradan yasaklanan Mazdek inancı, bir süre gizli yaşadıktan sonra İslamiyet'le birlikte İslam öncesi gelenekleri yaşatmak isteyen Arap olmayan özellikle de başta İranlılar olmak üzere, çeşitli halklar üzerinde etkili oldu. İslamiyet'ten önce yasak olan ve uzun bir süre gizlide kalan temelinde Zerdüştlük yatan Mazdek inancı, özelliklerinden ötürü İslam öncesi yaşam tarzını isteyen insanlar tarafından benimsendi. Buna ekonomik ve siyasi sebepler de eklenince özellikle 7. ve 9. yüzyıllar arasında başta İran kökenli olmak üzere, Mazdek öğretisine bağlı olan halk kitleleri tarafından Emeviler (661-750) ve Abbasiler (750-1258) devirlerinde dinsel, ekonomik ve siyasi isyanlar meydana geldi. Emeviler ve Abbasiler devrinde, bahsettiğimiz isyan hareketlerinin öncülüklerini yapan Mazdek inancı kökenli bazı gizli kültler ortaya çıktı. Genellikle İslami tarikatlar gibi görünen bu kültler, özünde tamamıyla İslam öncesi inanışlara ve sosyal hayata yeni bir bakış açısı getiren dini, felsefi, sosyal ve siyasi akımlardı.

Bu araştırma, ağırlıkta olarak dönemin tarihi kaynakları yani birincil kaynaklara dayandırılarak hazırlandı. Emeviler ve Abbasiler devrinde 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişen Mazdekizm kökenli ezoterik tarikatlar hakkında özellikle İran ve Arap kaynakları önemli ve detaylı bilgiler vermiştir. Bu çalışmada bu kültlerin özellikle iyi bilinmeyen öğretileri ve ritüelleri detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışıldı.

Tarihi Kaynaklar

7-9. yüzyıllarda ortaya çıkmış olan ezoterik tarikatlar hakkında özellikle 9-13. yüzyıllar arasında yazılmış bazı İran ve Arap kaynakları önemli bilgiler vermektedir. Bu eserlerin bazılarını şöyle sıralayabiliriz; İran asıllı Bağdatlı teolog ve felsefeci Nevbahti'nin (öl. 912-922) Şii tarikatları hakkında bilgi verdiği Arapça *Firak el Şia* (*Şii Tarikatları*) (Nawbakhtī 2007), Bağdat'ta yaşamış tarihçi İranlı Taberî'nin (839-923) İslam öncesi ve erken İslam tarihini anlatan Arapça *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk* (*Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi, Taberî Tarihi*) (Tabari 1987), Horasanlı Temmam'ın 10. Yüzyılda Arapça hazırlanmış İslami tarikatlar hakkındaki *Kitâbu'ş-Şecere*'si (*Bâb eş-Şeytân* Kısmı) (Tammam 1998), İran asıllı Bağdatlı bilim adamı Nedim'in (öl. 990) 987 yılında hazırlanmış çeşitli kültürlere ait din, dil, tarih, felsefe, bilim ve sanat gibi konularda bilgi veren Arapça *el-Fihrist* (Nadim 1970), İran asıllı Harezmli bilim adamı ve polimat Biruni'nin (973-1048) Arap dilinde hazırladığı ve farklı kültürleri ele aldığı *el-Āthār al-Bākiyah* (*Geçmişin İzleri*/1000) (Albiruni 1879), Bağdatlı Arap bilim adamı Bağdadi'nin (öl. 1037) İslami mezhepler hakkında bilgi verdiği *el-Fark Beyne'l-Fırak* (*Mezhepler Arasındaki Farklar*) (Baghdadi 1978), İspanya'da Endülüs'te yaşamış ve yetişmiş tarihçi, şair, teolog, felsefeci ve polimat İbn Hazm'ın (994-1064) genel dinler ve İslami tarikatlar hakkında bilgi verdiği Arapça *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal* (*Dinler ve Mezhepler*) (İbn Hazm 1909), İran asıllı Horasanlı coğrafyacı ve

tarihçi Gerdizi'nin İran dilinde yazdığı tarih ve kültür alanındaki *Zeynü'l-Ahbâr* (*Târîh-i Gerdîzî*/1049-52) (Gardizi 2011), İranlı siyaset bilimcisi ve devlet adamı Nizamülmülk'ün (1018-1092) İran dilinde kaleme aldığı siyasi ve dini konulu *Siyasetname* (Nizam al-Mulk 1960), dinler tarihi uzmanı İran asıllı Horasanlı Şehristani'nin (1076-1153) dinler, tarikatlar ve felsefi öğretiler hakkında 1127-28 tarihinde yazdığı *el-Milel ve'n-Nihal* (*Milel ve Nihal /Dinler ve Mezhepler*) (Shahrastani 1984), Musul'da yaşamış Arap tarihçisi İbnü'l Esîr'in (1160-1233) İslam tarihi hakkındaki 1231 yılında tamamladığı Arapça *El-Kamil fi el-Tarikh (Tam Tarih, İslam Tarihi*) (İbnü'l Esîr 1986), Cüveynî (1226-1283) tarafından 1259/60 yılında Farsça yazılan ve Moğollar, Harzemşahlar ile İsmâilîler hakkındaki *Tarih-i Cihan-güşa* (Juvaini 1958), Iraklı tarihçi Arap Hallikan'ın (1211-1282) Arapça yazdığı biyografik bir eser olan *Vefeyâtü'l-a'yân* (Ölmüş Ünlüler/1273) (Khallikan 1843), İranlı teolog Cürcânî'nin (1340-1413) *Şerhu'l Mevâkıf (Mevâkıf Şerhi).*

Mazdekizm

Özellikle Irak, İran, Horasan ve Kafkaslarda hâkimiyet kurmuş olan Sasaniler'de (224-651) resmi inanç Zerdüştlüktü. Ruhban sınıfının elinde bulunan dinin yönetim ve günlük hayat üzerinde çok önemli etkisi vardı. Hükümdar Kubâd zamanında (M.S. 488-531) aslında bir din adamı olan Mazdek, sözde astrolojik bir kehanette bulunmuş kendisini peygamber ilan ederek bozulmuş olan Zerdüştlüğün düzeltilmesi ve yenilenmesi için gönderildiğini öne sürdü. Söylemlerinde Zerdüştlüğe reform getirdiğini ileri süren Mazdek, aslında kendi merkezli yeni bir inancın öğretilerini ortaya koydu. Zerdüştlüğün bazı prensiplerini kabul etmiş, bazı prensiplerini değiştirmiş ve yeni kurallar eklemişti.

Mazdek inancına göre; herkes eşitti ve bütün servetler ortaktı. Ayrıca cinsellik, yemek, içecek, sosyal ilişkiler gibi zevklerden uzak durulmamalıydı. Fakat insanları öldürmekten ve üzmekten uzak olunması gerekirdi. Mazdek'e göre, insanlar arasındaki kavgaların asıl sebebi para ve kadın olduğu için bunlar ortak olmalıydı. Her türlü yasaklı kurallar serbestti. Misafirperverliğe önem veriliyordu. Kadınlar da ortaktı. Bir ziyafetten sonra ev sahibinin eşiyle herkes birlikte olabilirdi. Bir adam bir kadınla birlikte olmak istediği zaman eve gelir ve şapkasını evin kapısına asardı. Kadının eşi, şapkayı görürse içeri girmezdi. Herkes istediği kadınla birlikte olabilirdi. Bu yeni öğretilerin yanında Mazdek inancının temelini, Zerdüşt ve Mani inançlarının düalist ana prensibi olan iyiliği temsil eden ışık ve kötülüğü temsil eden karanlık inancı oluştururdu. Bunun dışında Zerdüşt'e inanma ve ateşe tapma gelenekleri de devam etti. Bu inanca göre en yüce yerde tanrı tahtta otururdu.

Bu yeni dinsel fikirler, hükümdar dâhil özellikle alt tabakadakiler olmak üzere geniş kitlelerce kabul gördü. Mazdek kısa zamanda hükümdarın yardımcısı ve hazinecisi oldu. Alt tabakadaki geniş halk kitlesinin Mazdek inancını kabul etmesindeki ana neden, herkesin eşit görülmesi ve servetlerin ortak olmasıydı. Geniş halk kitlelerin bu inancı kabul etmesi hükümdarın da bu inanca girmesinde önemli etken oldu. Ayrıca hükümdar ve toplumun bazı kesimleri üzerinde bu yeni inancın etkili olmasında Mazdek'in tapınakta ateşi konuşturmak gibi sahte mucizeler gerçekleştirmesi de etkili oldu. Mazdek'e inanmayan, prestijlerinin sarsılacağını ve halk üzerinde kontrolü kaybedeceklerini düşünen ruhban sınıfı ile Kubâd'ın oğlu Nûşirevân bu yeni inancı kabul etmedi ve onunla mücadele ettiler.

Ayrıca daha yüksek tabakadaki insanlar da bu yeni ortamdan çok rahatsız olmuşlardı. Sonrasında Mazdek, sahte peygamber olduğu ortaya çıkınca boynuna kadar bir çukura konuldu ve etrafına da kireç dökülerek öldürüldü. Kubâd'da Mazdekleri desteklediği için hapse atıldı.

(Shahrastani 1850: 275-293; Albiruni 1879: 189-192; Firdausi 1915: VII. 183-188, 201-209; Nizam al-Mulk 1960: 195-211; Nadim 1970: II. 777-786, 817; Baghdadi 1978: II. 87, 91-92; İbn'ül Esir 1989: I. 401-402; Tabari 1999: V. 132-135).

Hurremiyye (Hurremdin)

Mazdek'in ölümünden sonra eşi Hurreme bint Fâde, adamlarıyla birlikte Madain'den (Irak) Rey (İran) köylerinden birine gitti ve bu bölgede Mazdek'in inancını yaymaya başladı. Birçok Zerdüşt, bu yeni inancı kabul etti. Bunlara zamanla *Hurremiyye (Hurremdin)* denildi. Fakat bunlar inançlarını uzun bir süre gizledi. İslamiyet'ten sonra (7. Yüzyılın ilk yarısından itibaren) önce Irak, İran ve ardından Orta Asya'da farklı zaman ve bölgelerde farklı liderlerin başkanlığında özünde Mazdek inancı olan Hurremiyyeler'in alt grupları İslami görünümlü ezoterik tarikatlar ortaya çıktı. Bu arada İslami görünümlü olmayan Hurremiyye guruplar da yaşamaya devam etti.

İslami görünümlü ezoterik tarikatlar daha çok Şii tarikatları gibi görünmekteydi. Fakat Hurremiyye geleneğindeki bu gizli tarikatları, Hz. Ali ve bazı Şii imamları aşırılıklarından dolayı ret ettiler. Bunlar, Şiiler tarafından ret edilen Hurremiyye geleneğindeki *Râfızîler* (gulât/aşırı Şiiler) olarak da bilinen ezoterik tarikatlardı. İçinde Hint, Zerdüşt, Mani ve Mazdek gibi düalist ve politeist öğretiler ile Yunan felsefesinden öğretiler barındıran Hurremiyyeler'de İslam, Hıristiyan ve Musevi gibi monoteist inançların öğretileri de yer aldı. Bu tarikatlar, Emeviler zamanında bazı ufak isyan hareketlerinde bulunmalarına karşın pek ön plana çıkmadılar ve inançlarını daha çok gizli olarak yürüttüler.

Emeviler'in ortadan kaldırılmasında ve Abbasiler'in iktidara gelmesinde önemli rolü olan İranlı Ebû Müslim'in Abbasiler tarafından 755 yılında öldürülmesinden sonra Hurremiyyeler daha aktif oldu. Hurremiyyeler'de önce merkezde Mazdek yer alırken, sonrasında merkezde Ebû Müslim yer aldı. Hurremiyye geleneğindeki dağınık durumdaki guruplar daha iyi organize oldu ve daha sistemli hareket etti. Bu gruplar, özellikle 8-9. yüzyıllarda Abbasiler'e karşı dini ve siyasi isyan hareketlerinde bulundu. Aslında bu isyan hareketleri, Araplar'a karşı İranlılar'ın başkaldırmasıydı. Bunun yanında İran'da ve Orta Asya'da kökleri çok eskilere giden Zerdüştlüğün İslamiyet ile mücadelesi haline geldi. Hurremiler, pagan inanıştaki Türkler ve Râfızîler ile birlikte hareket ettiler.

Abbasi devletinin önde gelen kurucularından İranlı Horasan Emiri Ebû Müslim'in 755 yılında Abbasi Halifesi El Mansur tarafından öldürülmesinden sonra, o zamanlar Nişabur'da bulunan ve yakın bir dostu olan, önce belediye başkanlığı sonra ordu komutanlığı yapmış Zerdüşt Sinbad, İran'da ayaklanma başlattı. Nişabur'dan Rey'e geldi. Rey ve Tabersitan'daki Zerdüştleri ayaklandırdı. Sonra Irak, Kuhistan ve Horasan bölgelerindeki Râfızîler ile Mazdekler'i ayaklandırdı. Kendisini Ebû Müslim'in elçisi ilan etti. Sinbad, Ebû Müslim'in ölmediğini, Mansur'un onu öldürmeye kalkıştığında, onun tanrının en büyük ismini söylediğini ve beyaz bir güvercin olup Mansur'un ellerinden kurtulduğu efsanesini yaydı.

Onun, Mehdi ve Mazdek ile pirinçten bir hisarda yaşadığını, yakında üçünün ortaya çıkacağına ve aralarında Ebû Müslüm'ün lider olacağına ve Mazdek'in de onun veziri olacağını belirtti. Kendisine Ebû Müslüm'den gelen mektuplardan bunları bildiğini söyledi. Râfızîler Mehdi'yi, Mazdekler Mazdek'i duyunca hepsi Rey'de toplandı ve büyük bir kalabalık meydana geldi. Zerdüştlere Arap egemenliğinin biteceğine, Kâbe'yi yıkacağını ve kıblenin eskisi gibi güneş olacağına belirtti. Sinbad, Mazdek'in Şii olduğunu ve onun emriyle Şiiler'le ortaklık kurulması gerektiğini söyledi. Böylece Sinbad Zerdüştleri, Hurremiyyeleri ve Şiileri bir araya getirdi. Sinbad'la Mansur uzun yıllar savaştılar ve sonunda Sinbad Rey'de öldürüldü. Şehir yağma edildi ve Zerdüştler öldürüldü. Sonrasında Hurremiyye ile Zerdüştlük inançları kaynaştı ve giderek güçlendi.

Hurremiyye inancının altında birçok tarikat ortaya çıkmıştı. Bunlar İslami görünümle kendilerini saklıyorlardı. Kendilerine ait dini kitapları vardı. Onların öğretilerinin temelini ışık ve karanlık inancı meydana getiriyordu. Evrenin temelinin bir kısmı karanlık olan ışık olduğuna inanırlardı. Onlara göre karanlık da ışığın bir kısmının silinmesi ile meydana gelmiştir. Belirli bedenlere taparlardı. Onlara göre ışık ve ruh olan tanrı, evi olan bu bedenlere girerdi. İmamları, peygamberleri ve havarileri (firiştagan) vardı. İmamları tanrı, peygamber ve havari yerine koyarlardı. Bütün peygamberlerde tek ruh (tanrının ruhu) olduğuna inanırlardı. Onlar diriliş gününe ve hesap vermeye inanmazlardı. Ölümden sonra hayata döneceklerine (dönüş doktrini) ve bedenden bedene ruh göçüne inanırlardı. Diriliş, ruhun bir bedenden ayrılıp diğer bedene geçmesiydi. Başka bir dünya olmadığına sadece bu dünya olduğuna, ödülün ve cezanın bu dünyada gerçekleşeceğine düşünürlerdi. Onlara göre bir kişi iyi olmuşsa iyidir, kötü olmuşsa kötüdür. Cennetin ve cehennemin bedende olduğuna, bu bedende ruhun ya mutlu olacağına ya da acı çekeceğine inanırlardı. İslamiyet'i çok farklı yorumlarlardı. Şeriatın bir dış yüzünün (zahir) ve çoğu insan için sır olan iç yüzünün (bâtın) olduğuna inanırlardı. İlahi kanunları, ibadeti, haccı, kutsal savaşı, abdesti ret ediyorlardı. Her türlü yasağı terk etmişlerdi. Şarap serbesti. Eşlerini ve mallarını paylaşıyorlardı. İsyan dışında kan dökülmesine izin vermezlerdi. Onlar hakaret etmekten, suç işlemekten ve topluluğunu tehlikeye atacak davranışlardan uzak dururlardı. Temizliğe önem verirlerdi, insanlara saygıyla yaklaşırlardı, özgür cinsel ilişkiye inanırlardı (kadınlar kabul ederse). Başkalarını incitmedikçe her tür isteklerini yapabilirlerdi. Fiziksel uğraşıdan ve sorunlardan kaçınıyorlardı. Ebû Müslim'e ve onun kızı Fatima'nın oğlu Mehdi bin Firuza tapınırlardı. (Shahrastani 1850: 280; Maqdisi 1899: I. 133; 1901: II. 20; 1907: IV. 28-29; Juvaini 1958: 641-642; Nizam al-Mulk 1960: 212-213, 238-239, 244-245; Nadim 1970: II. 817-822; Baghdadi 1978: II. 87; İbnü'l Esîr 1986: V. 392-393; Nawbakhti 2007: 86-87, 97).

Ezoterik Tarikatlar

7-9. yüzyıllar arasında Irak, İran ve Orta Asya'da Mazdekizm etkili Hurremiyye geleneğinde çoğu İslami görünümlü çok sayıda ezoterik tarikat ortaya çıktı.

Hz. Ali'nin (601-661) imam, peygamber ve tanrı olduğunu ilk defa ilan etmiş ve de aşırı Şiilerin (Gulât) ilk temsilcisi olan Abdullah ibn Sebe'yeye inananlara ***Sebeiyye*** denildi. Bu tarikat Kûfe'de ortaya çıktı. 7. yüzyılda yaşamış ve daha önceden Yahudi olan Sebe, sonra Müslümanlığı tercih etti ve Ali'nin destekçisi oldu. Bu tarikat, Hz. İsa gibi Ali'nin göğe

yükseldiğini ölmediğine inanırdı. Ölenin Ali benzeri başka biri (şeytan) olduğunu iddia etmişlerdi. Ali'nin dünyaya gelip intikam alacağına, yeryüzüne hâkim olacağına ve adalet sağlayacağına inanırlardı. Onlara göre Ali, bulutların arasında gökte yaşıyordu ve gök gürültüsü onun sesi ve şimşek de onun kamçısıydı (ya da gülüşü). Onun beklenen Mehdi olduğuna inanırlardı. Ali henüz hayattayken, kendisini tanrı ilan ettiği için onlardan bazılarını yaktırdı ve İbn Sebe'yi de Madain'e sürdü. Onlar bu olaydan sonra Ali'nin gerçek bir ilah olduğunu ve ancak bir tanrının ateş ile azap verebileceğini düşünmüşlerdi. Ali'ye geçmiş olan tanrının ruhunun sonradan diğer imamlara geçtiğine inanırlardı.

Hz. Ali'yi destekleyen fakat Ali'yi terk ettikleri için sahabeleri ve hakkını korumadığı için de Ali'yi suçlayan Ebû Kâmil'i destekleyen guruba ***Kâmiliyye*** denirdi. Ebû Kâmil, imamlığın bir nur (ışık) olduğunu ve bir şahıstan diğerine geçtiğine ve ölüm anında ruhların başka bedene göç ettiğine inanırdı. Ona göre, imamlık bazen peygamberliğe dönüşebilirdi. Bu tarikata göre, her yerde olan ve her dilde konuşabilen tanrı bedenlenerek kendini gösterirdi. Onlar, meleklerin ve peygamberlerin insan bedenine, şeytanların ve cinlerin ise hayvan bedenine göç edebileceğine inanırlardı. Bu tarikat, ateşi çok kutsal saymıştı.

Hz. Ali'nin tanrı ve Hz. Muhammed'in ise peygamber olduğunu ileri süren el Albâ bin Zirâ ed Devsî taraftarlarına ***Albâîyye*** denirdi. El Albâ'ya göre tanrı olan Ali, Muhammed'i peygamber olarak gönderdi. Aralarında her ikisini de tanrı olarak gören fakat Ali'yi daha öne alan ***Ayniyye*** olarak bilinen bir grup vardı. ***Mimiyye***'ler de her ikisini tanrı olarak görmüş ve Hz. Muhammed'i üstün tutmuşlardı. ***Ashâbul Kisa*** diye bilinenler ise Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'i ilah olarak kabul etmişler ve hepsinin tek bir varlık olduğunu, ilahi ruhun hepsinde olduğuna ve hepsinin eşit olduğuna inanırlardı.

Mugîre bin Saîd el Iclî (öl. 737), Halîd bin Abdullah el Kasrî'nin azatlı kölesi idi. Ona inananlara ***Mugîriyye*** denirdi. İmametin Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra torunu Muhammed bin Abdillah bin el-Hasan bin el-Hasan bin Ali'ye (en-Nefsu'z-Zekiyye/öl. 762) geçtiğini ve onun beklenen Mehdi olduğunu iddia ediyordu. Sonra kendini imam ve peygamber ilan etti. Kendisinin ölüleri dirilttiğini ve orduları yendiğini söylüyordu. Ona göre tanrı, nurdan tacı olan nurdan insan şeklindeydi. O, tanrı bedeni organlarının harflere benzediğini düşünürdü. Ona göre tanrı, avcunun içine yazmış olduğu günahlara kızmış ve avcunun terinden tuzlu, karanlık ve acı deniz ile tatlı ve berrak deniz meydana gelmişti. Ona göre, tuzlu deniz karanlığı, tatlı deniz aydınlığı temsil ediyordu. Tanrı, tatlı denize baktığında gölgesini görmüş ve gölgesinin iki gözünü söküp ay ve güneşi yaratmış ve gölgesinin kalan kısmını yok etmiş. Canlılar da bu denizlerden yaratılmış ve inançlılar tatlı sudan, inançlı olmayanlar ise tuzlu sudan yaratılmıştır. Mugîre bin Saîd el Iclî'ye göre, ilk olarak insanların gölgesi yaratılmış olup ilk gölgeler Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin idi. Aynı zamanda sihirbaz olan Mugîre, Emeviler tarafından yakılarak öldürülünce taraftarlarının bir kısmı tekrar geleceğini düşünerek onu beklemişlerdi. Bir kısmı da, ayaklanan en-Nefsu'z-Zekiyye'nin el-Mansur tarafından Medîne'de öldürülmesinden sonra onun yerine şeytanın öldürüldüğünü aslında onun Hâric dağlarından birinde yaşadığına sonrasında Mehdi olarak geleceğine inanmışlardı. Bu guruba ***Muhammediyye*** denilirdi**.**

İmamlığın Ali oğullarından kendisine ulaştığını söyleyen Kûfeli Ebû Mansûr el Iclî, Muhammed bin Ali el Bâkır (Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el Hüseyin b. Ali) öldükten sonra kendisine imamlığın geçtiğini belirtti. Onun taraflarına ***Mansûriyye*** denildi. Onlar Kûfe'de isyan ettikten sonra Ebû Mansûr, Emeviler tarafından yakalandı ve asılarak idam edildi. Mansûr, Ali bin Ebû Talib'in gökten düşen bir parça olduğunu söyledi. İmamlığını iddia ettiği zaman göğe yükseldiğini, tanrıyla görüştüğünü, tanrının eliyle onun başını severek yetki verdiğini ve sonra tanrı tarafından gökten indirildiğini ve kendisinin de gökten düşen bir parça olduğunu iddia etti. Ona göre tanrının ilk yarattığı kişi önce Hz. İsa, sonra da Hz. Ali'ydi. Onlar kıyamet, cennet ve cehennemi kabul etmemişlerdi. Cenneti dünya nimetleri ve refahı, cehennemi ise karşılaşılan sıkıntıları ifade ettiği şeklinde yorumluyorlardı. Ebu Mansûr, muhaliflerin öldürülmesini, mallarının alınmasını ve kadınların esir edilmesine izin verdi.

Keysân'nın (öl. 687) liderliğindeki tarikata ***Keysâniyye*** deniliyordu. Keysan (el Muhtar), Ali bin Ebû Tâlib'in azatlı kölesi ve Ali'nin Hanefi isimli eşinden olan oğlu Muhammed bin el Hanefiye'nin de (öl.700/01) öğrencisiydi. Bunlar Keysân liderliğinde, el Hüseyin bin Ali bin Ebû Tâlib'in intikamını almak için Emeviler'e karşı isyan ettiler. Bu isyan sırasında Keysân öldürüldü. Keysâniyyeler, Muhammed bin el Hanefiye'nin imam olduğuna inanıyordu. Onlar sadece kendi liderlerine inanırlar ve bundan dolayı dinsel yasaları (namaz, oruç, hac ve zekât gibi) ya yorumlayarak uygularlar ya da hiç uygulamazlardı. Ölümden sonra dönüşe, liderlerinin ölümsüz olduğuna, ruh göçü ile tekrar bedenlenmeye inanırlar ve kıyamete inanmazlardı. Onlardan bir kısmı Muhammed bin el Hanefiye'nin ölmediğine, su ve bal kaynağının olduğu *Ravda* denilen dağda, onu koruyan aslan ve panterle (leopar, kaplan) birlikte ortaya çıkacağı zamana kadar dağda yaşayacağına inanırdı. Ayrıca onun Mehdi olduğunu düşünüyorlardı. Fakat bir kısmı da onun öldüğüne ve Ebû Hâşim Abdullah bin Muhammed el-Hanefiye'nin ya da Ali bin el-Hüseyin Zeynelâbidîn'nin (öl. 713/14) imam olduğuna inanıyordu.

Hâşimiyye, Ebû Hâşim'in (öl. 716-17) liderliğindeki bir tarikattı. Bu gurubun düşüncesine göre, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed bin el Hanefiye'nin ölümünden sonra imamlık Ebû Hâşim'e geçti. Onun ölümünden sonra tarikat birçok guruba ayrıldı. Bir gurup Ebû Hâşim'den sonra imamlığın Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbâs Abd el Muttalip (Abdullah el Râvendi ya da Kasım el Râvendi olarak da tanınırdı) geçtiğine inandı. Horasanlı bu gruba ***Râvendiyye*** denilirdi. Bu imamdan dolayı sonradan halifeliğin Abbasilere geçtiği düşünüldü. Ayrıca Abbasiler, Hz. Muhammed'le kan bağları olduklarını düşündüklerinden halifeliğin kendi hakları olduğuna iddia ettiler. Bunlar ruh göçüne inanırdı. Öncelleri Abbasileri destekleyen Râvendiyyeler, Abbasi hareketinin liderlerinden geleceği bildiğine inandıkları Ebû Müslim'i peygamber ve halife Ebû Cafer el Mansur'u da tanrı ilan ettiler. Mansur'un Müslim'i gönderdiğine inanırlardı. Önceleri Hz. Adem'den itibaren başlayan tanrısal ruh göçünün en son Mansur'a ulaştığını düşünüyorlardı. Fakat daha sonra önceleri onları destekleyen Mansur ile anlaşamamışlar ve ona karşı isyan hareketinde (758/59) bulunarak sarayını basmışlardı. Râvendiyyeler tanrının ruhunun Ebu Müslim'e geçtiğine inanmışlardı. Onlar, tanrının ruhunun imamlara geçtiğini ve imamların her şeyi bilen tanrı olduğuna inanırlardı. Ebû Hâşim'in imamlığını Irak'ta ortaya çıkan Beyân bin Sem'ân et-

Temîmî el Nehdî'yeye (öl. 737) bıraktığını inananlara ***Beyâniyye*** deniliyordu. Bunlar, Kûfe'li tüccar Beyân'nın peygamber ve tanrı olduğunu düşünüyorlardı. Beyân, Hz. Ali'den sonra tanrının ruhunun en son kendisine ulaştığını, bu tanrısal güçle düşmanlarını yendiğini ve Venüs gezegenini çağırdığını ve onun da geldiğini iddia etti. O, Ali'nin tekrar ortaya çıkacağını ve gölgeler içinden geleceğini, gök gürültüsünün onun sesi, şimşeğin de onun gülüşü olduğunu iddia ederdi. Beyân, Emeviler ile mücadele etti ve sonunda yakılarak öldürüldükten sonra cesedi çarmıha gerildi. Onlar, tanrının ışıktan insan benzeri olduğunu, tanrının ruhunun imamlara geçtiğine ve bu yüzden tanrı olduklarını düşünürdü. Başka bir gurubun iddiasına göre, Ebû Hâşim öldükten sonra imamlığı Abdullah bin Amr bin Harb bin el Kindî el Kufi'ye (öl.758/59) bıraktı ve ruhu da ona geçti. Fakat daha sonra bu guruptan bazıları ona din, bilim ve kişilik açısından güvenmedikleri için onun yerine Abdullah bin Muaviye bin Abdullah bin Cafer bin Ebû Tâlib'ın imamlığını kabul etti. Başka bir düşünceye göre de, Harb öldükten sonra imamlık Muaviye'ye geçti. ***Harbiyye*** olarak bilinen Horasan kökenli bu tarikat, insan ve hayvan ruhlarının göç ettiğine ve başka bedenlere geçtiğine inanırdı. Ödül ve cezaların da ruhla birlikte göç ettiğine inanırlardı. Abdullah, tanrının ruhunun kendine ulaştığına ve kendinde beden bulduğunu söylüyordu. Kendini hem tanrı, hem de peygamber ilan etti. Ruh göçü inancından dolayı kıyameti kabul etmiyorlardı. Onlara göre ödül de ceza da bu dünyada gerçekleşecekti. Her şeyi yiyip ve içmek onlar için serbestti. Abdullah, Horasanda öldükten sonra bazıları onun ölmediğine ve geri döneceğine, bazıları da öldüğüne ve ruhunun da İshâk bin Zeyd bin el Hâris el Ensârî 'yeye geçtiğine inanıyordu. İshak'ın liderliğindeki guruba ***Hârisiyye*** deniliyordu ve onlar için de her şey serbestti.

Kûfe'de ortaya çıkan Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Câfer b. Ebû Tâlib'e (öl. 746/47) destek verenlere ***Cenâhiyye*** denilirdi. Ebû Tâlib, Hz. Ali'nin oğullarından sonra imamlığın kendisine geçtiğini iddia etti. Sonradan Mugîriyyeler de kendisine destek verdi. Kendisinin tanrı olduğunu, tanrının ruhunun Hz. Âdem'den başlayarak çeşitli peygamber ve imamlardan sonra kendisine geçtiğine iddia etti. Ruh göçüne inanırdı. Bunlar, cennet ve cehennemi kabul etmediler. Onlar için şarap içmek, ölü eti yemek, zina, homoseksüellik ve diğer yasaklı şeyler serbestti. Ayrıca onlar için ibadet de gerekli değildi. Ebû Tâlib, Emeviler tarafından tutuklanıp hapishanede öldürülmesinden sonra, destekçileri onun ölmediğini İsfahan'daki bir dağda yaşadığını ve sonra ortaya çıkacağını iddia ettiler.

Beni Esed'in azatlı kölesi Ebû'l-Hattâb Muhammed bin Ebî Zeynep el Esedî el Ecda'nın (öl. 760) taraftarlarına ***Hattâbiye*** deniliyordu. Ebû'l-Hattâb, önce Ebû Abdullah Cafer bin Muhammed es-Sâdık'ı destekledi. İmamlığın Ali oğullarında sonra Cafer'de olduğuna inanırdı. Fakat aşırı fikirlerinden Cafer'in onu terk etmesinden dolayı kendini imam ilan etti. O, önceleri imamların peygamber olduğunu sonraları ise tanrı olduğu iddia etti. Tanrının bir ışık olduğunu düşünürdü. Caferi de tanrı ilan etti. Aslında onun görünmediğini, sadece bu dünyaya bir bedenin içinde geldiğini söylerdi. Onlar Cafer'in tanrılığını kabul ediyor, fakat Ebû'l Hattâb'ın Cafer'den ve Ali'den daha üstün olduğuna inanırlardı. Aşırı fikirleri olan Ebû'l Hattâb, Kûfe'de Halife Mansur zamanında isyan ettikten sonra tutuklandı ve idam edildi. O öldükten sonra tarikat, imamları tanrı sayan beş guruba ayrıldı. Bunlardan birincisi, Kûfeli buğday satıcısı Muammer'in imam olduğuna inan ***Muammeriyye*** isimli

gurup idi. Bunlar Ebû'l Hattâb gibi ona da tapıyorlardı. Dünyanın yok olmayacağını, cennetin insanların karşılaştıkları iyilikler ve cehennemin de insanların karşılaştıkları kötülükler olduğunu düşünüyorlardı. Ruhların bedenler arasında göç ettiğine inanır ve kıyamete inanmazlardı. Dinen yasaklı olan her şeye (içki, zina…) izin verdiler. İbadeti terk ettiler. ***Bezîgıyye*** isimli ikinci gurup ise Bezîg isimli bir kişinin izinde gitti. Bezîg, Ebû'l Hattâb'dan sonra kendisinin imam olduğunu aynı zaman da Cafer'in de tanrı olduğunu iddia etti. Onun insanlara bu suretle göründüğünü aslında onun göründüğü gibi olmadığını söylüyordu. Mensupları arasında Cebrail ve Mikail'den daha üstün insanların olduğunu ifade ediyordu. O, insanların öldüğüne inanmıyordu. Onlar, ölen kişilerin melekûta (ruhlar ve melekler âlemi) gittiğine inanırlardı. Bunlar ölülerini, güneşin doğumundan güneşin batışına kadar gördüklerini söylerlerdi. Üçüncü gurup, Umeyr bin Beyân el Iclî'yi takip eden Kûfe'li ***Umeyriyye*** veya ***Icliyye*** diye anılan guruptu. Bunlar herkesin ölümsüz olduğuna inanmazlar, sadece imamların ve peygamberlerin ölümsüz olduğuna inanırlardı. Onlar Cafer'e tapar ve ona *Rab* ismini vermişlerdi. Sonra Umeyr, Kûfe'de asılarak idam edildi. Dördüncü gurup, Mufaddal es-Sayrafî'ye inanan ***Mufaddaliyye*** denen guruptu. Bunlar Cafer'in peygamberliğini değil tanrılığın kabul etmişlerdi. ***El Hattâbıyye el Mutlaka*** isimli beşinci grup ise, Ebû'l-Hattâb'a bağlılıkta ısrar etmiş ve ondan sonraki herhangi bir şahsın imametini tanımamışlardı. Cafer, bu guruplarla hiçbir ilişkisi olmadığını ilan etmişti.

Ahmed bin el-Keyyâl'li destekleyenlere ***Keyyâliyye*** deniliyordu. Keyyâl, kendini önce imam sonra tanrı ilan etti. Sonrasında kendi taraftarlarından biri onu öldürdü. Arapça ve Farsça birçok kitap yazdı. Âlemi, yüce, orta ve insani olarak üçe ayırmıştı. Ona göre yüce âlemde beş mekân bulunmaktaydı. Bunlardan ilki mekânlar mekânıydı ve burası boş olup burada hiçbir varlık yoktu. Bu mekân kimsenin idaresinde değildi ve her şeyi çevrelemişti. Onun altında sırasıyla; *en nefsü'l a'lâ*, *en nefsü'l natıka*, *en nefsü'l hayvaniyye* ve en altta ise *en nefsü'l insâniyye (insanî nefs)* mekânları bulunurdu. Ona göre *insani nefs*, en yüksek mertbe olan *en nefsü'l ala* mekânına ulaşmaya çalışırken yorulur, bıkar, şaşırır, çözülür, kokuşur ve aşağı âleme *(el âlemü's süflâ)* iner. Sonra onun üzerine *nefsü'l a'lâ*'dan gelen ışıklardan (nurlar) biri gelince gök, yer, maden, bitki, hayvan ve insan oluşur. Ona göre, gök boş olup mekânlar mekânının karşılığına gelmektedir. Onun altında sırasıyla ateş, hava, yer ve su unsurları bulunmaktadır. Bunlar dört âlemin karşılığıdır. İnsan ateşin, kuş havanın, hayvan yerin ve balık da suyun karşılığıdır.

Hişâm bin el Hakem er-Râfızî ve Hişâm bin Sâlim el Cevâlîkî yolunda gidenlere ***Hişâmiyye*** deniliyordu. Hişâm bin el Hakem, tanrı ile cisimler arasında benzerliğin bulunduğuna ve tanrının uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir cisim olduğuna inanırdı. Ona göre, tanrı kendi karışı ile yedi karıştı. Tanrının gümüşten saf bir zincir ve her yanı yuvarlak inci gibi ışıldayan parlak bir nur olduğuna inanırdı. Ona göre tanrının rengi, tadı, kokusu ve dokunması bulunuyordu. Önce var olan tanrının hareketiyle mekân meydana geldi ve sonra onun içinde oldu. Tanrının mekânı arş ve onun hareketi fiili idi. Hişâm bin el Hakem, Hz. Ali'yi tanrı yerine koyuyordu. Hişâm bin Sâlim el Cevâlîkî'ye göre ise, tanrı yükseklerde parlayan insan şeklinde bir nurdu. Tanrının siyah nurdan zülüf şeklindeki saçları dışında, beyaz nur olduğuna inanırdı. Ona göre üstü boş, altı dolu ve kapalı idi. Ona göre, tanrının

iradesi hareketti ve bir şey istediğinde hareket eder ve istediği olurdu. Ona göre kulların fiilleri cisimdi ve kulların cisimleri yapabileceğine inanmıştı.

Hişamiyye'nin bazı görüşlerini kabul eden bazı görüşlerini ret eden ***Nu'mâniyye*** ya da ***Şeytâniyye*** olarak tanınan bir gurup vardı. Bunlar, Câfer es-Sâdık zamanında yaşamış Muhammed bin Nu'mân Ebû Cafer el Ahvel'in (Şeytanü't Tâk) takipçileriydi. Bu lider, Muhammed el Bâkır bin Ali bin el Hüseyin'inin öğrencisiydi. O, iradenin tanrının bir fiili olarak görüyordu ve onun cisim olduğunu ret ediyordu. Tanrının insan suretinde nur olduğunu düşünürdü. O, kulların fiillerinin cisim olduğunu düşünüyordu. Kurtuluşun Şiilikte olduğuna inanıyordu.

Horasan bölgesinde Merv'de ortaya çıkmış olan Ebû Müslim'e aşırı derece bağlı ve ona inan ***Rizâmiyye (Ruzâmiyye)*** olarak bilinen tarikat, Rizâm (Ruzâm) bin Rezm tarafından Ebû Müslim zamanında kuruldu. Hatta Ebû Müslim'in bu tarikattan olduğu bilinmekteydi. Rizâmiyyeler'de imamlık inancı vardı ve imamlığın ilk Hz. Ali'de başladığını ve son olarak Ebû Müslim'e geçtiğine inanırlardı. Tanrının ruhunun onun bedenine geçtiğini ve böylece Emeviler'i yendiğini düşünüyorlardı. Onun idam edildiğini ve öldüğünü kabul ederlerdi. Ruhların göç ettiğine de inanırlar ve atalarına bağlıydılar. Rizâmiyye tarikatıyla bağlantılı ve yine İslamiyet'ten sonra Horasan'da ortaya çıkmış olan ve Ebû Müslim'e olağanüstü bir şekilde tapan ***Müslimiyye (Ebû Müslimiyye)*** tarikatına göre, Ebû Müslim bir tanrıydı ve tanrının ruhunun onun içinde olduğuna inanırlardı. Onun Cebrail, Mikael ve diğer meleklerden daha üstün olduğu düşüncesindeydiler. Onu bir imam olarak görür ve onun yaşadığını ölmediğine inanırlar ve onu beklerlerdi. Bunlara Merv ve Herat'ta *Barkukiyye*, aynı zamanda bunlara genel anlamda *Hurremiler* de denilirdi. Yasak olan her şeye izin verilir, dini sınırlandırmaları ret ederlerdi. Ebû Müslim, Mansur tarafından öldürülünce ona bağlı olanlar kaçtı. Ebû Müslim'in ölümünden sonra ona bağlı bir kişi olan İshak, Ceyhun nehrini geçerek Türkler'in olduğu topraklara giderek Ebû Müslim adına propaganda yaptı. İshak cahil biriydi ve cinlerle temas kurduğuna inanılırdı. İshak, Ebû Müslim'in ölmediğini, Zerdüşt tarafından peygamber olarak görevlendirildiğini bildirdi. Ebû Müslim'in Rey'deki dağlarda olduğunu söylerdi ve ona inananlar da onun zamanı gelince ortaya çıkacağı beklentisi içindeydi.

(İbn Hazm 1909: 42-73; Baghdadi 1919: I. 41-60; Juvaini 1958: 641-643; Baghdadi 1978: II. 31-93; Shahrastani 1984: 126-130, 150-163; İbnü'l Esîr 1986: V. 409-410; Tabari 1995: XXVIII. 62-64; Tammam 1998: 98-99; Nawbakhti 2007: 67-69, 77-78, 83-84, 89-92, 97, 105-106; Seyyîd Şerîf Cürcânî, 2015: III. 766-788; İbnü'l Esîr 2016: IV. 419-420)

Orta Asya'da hem dinsel hem de siyasal anlamda önemli etkisi olan **Mukanna (Mukanniya)** inancı ve tarikatı, 8. yüzyıllın ikinci yarısında ortaya çıktı. Bu isim, Horasan'da Merv'in (Türkmenistan) Kaza kasabasından (Kaza Kaimun Dat, Kavakimardan) Hâşim bin Hâkim isimli (Hâkim, Ata) kişinin lakabından gelmekteydi. *Mukanna* ismi *peçeli* ya da *örtülü* anlamına gelmekteydi. Onun takipçilerine ise ***Mubayyidalar (Beyaz Elbiseliler)*** denirdi. Mukanna, hasta bir yapıya sahip, tek gözü kör, başı kel, kekeme ve kısa boyluydu. Çok çirkin olmasından dolayı başını ve yüzünü ipek yeşil bir örtüyle kapatırdı. Bazı kaynaklara göre de altın bir maskla yüzünü örtüyordu. Mukanna, *tek gözlü felyosof* ve *örtülü (peçeli) sahtekâr*

olarak da bilinirdi. Mukanna aslen Belh'liydi. Babasının adı Hâkim'di ve Abbasi Halifesi El Mansur zamanında (754-775) Horasan Emirinin şeflerinden biriydi. Mukanna öncelleri çamaşırcılıkla uğraşırdı. Sonrasında çok sayıda bilimsel kitap inceledi. Mühendislik ve mekanik gibi çeşitli bilim alanlarıyla ilgilendi. Ayrıca ruh çağırma, büyü, muska, kehanet ve sihir konularıyla da gayet ilgiliydi. Mukanna, Ebû Müslim'e inanan ve onun öldürülmeden önce imam olduğunu kabul eden Rizamiyye tarikatına bağlıydı.

Mukanna, Abbasi ayaklanmasını gerçekleştiren ve Abbasi devletinin kurulmasında önemli rol oynayan ve sonrasında Halife Mansur tarafından öldürülen İranlı Ebû Müslim'in Horasan Valiliği zamanında (747-755), Horasan şeflerinden biriydi. Sonra Horasan Valisi Azdi zamanında (758-759), başbakan oldu. Sonrasında bazı kehanetlerde bulunması üzerine Mansur onu Bağdat'ta hapsetti. Bir zaman sonra özgür kaldığında Merv'e döndü. Sonrasında kendini tanrı ilan etti ve kendi yarattığı inancı, misyonerleri aracılığı ile çeşitli bölgelere yaydı. Merv'de yaşayan ve bir Arap olan Abdullah ibn Amr bu inanca geçtikten sonra kızını eş olarak Mukanna'ya verdi ve Maveraünnehir'de Nahşeb (Nesef) ve Kiş bölgelerine giderek misyonerlik faaliyetinde bulundu. Bölge halkını etkiledi ve bir kısmı bu yeni inanca geçti. Özellikle Kiş bölgesi halkı yoğun ilgi gösterdi ve birçoğu bu inanca geçti. Bu inancı ilk defa kabul ettiğini Kiş bölgesindeki Subah isimli köy ilan etti. Buradan Abbasilere karşı Amr-i Subhi liderliğinde isyan hareketi başladı. Bölgenin Arap Emiri öldürüldü. Buhara gibi Sogd bölgesinin birçok yerleşimi Mukanna'nın inancını kabul etti. İlak (Şaş yakınları) bölgesi de bu yeni inancı destekledi. Yağma için kervanlara ve yerleşimlere saldırılar oldu. Horasan'da bu haberler yayılınca, dönemin Horasan valisi Humeyd ibn Kahtabe onu tutuklamak istedi. Mukanna, bir süre saklandıktan sonra adamlarıyla birlikte bir sal yaparak Ceyhun (Oksus) nehrini geçerek ona itaat eden ve sayan halkın olduğu Kiş'e gitti. Türk Hakanı ile yazıştı ve ondan yardım istedi. Mukanna'nın takipçileri olan Mubayyidalar (Beyaz Elbiseliler) ile Türkler (pagan Halaç Türkleri) onun etrafında toplandılar. Abbasiler'in simgesi siyah renkti ve siyah giyinirlerdi. Abbasilere isyan eden Mukanna taraftarları beyaz giyindiklerinden onlara *Beyaz Elbiseler* anlamında *Mubayyidalar* denildi. Kiş'te *Sam* veya *Siyam* denilen dağda çok güçlü bir hisar bulunuyordu. İçinde akan suyu, ağaçları ve verimli arazileri vardı. Aynı bölgede bu hisardan daha güçlü bir hisar daha vardı ve Mukanna bu hisarın tekrar inşa edilmesini emretti. Hisarın duvar kalınlığı yüz pişmiş tuğladandı ve çevresinde de hendek yer alıyordu. Bu hisarda serveti ve çok sayıda adamı bulunuyordu. Kalede ona inanan Sogd halkından ve Halaç Türklerinden insanlar yaşıyordu.

Mukanna'nın takipçileri olan Beyaz Elbiseliler (Mubayyidalar) gittikçe çoğaldılar. Halife El Mehdi zamanında (775-785) Bağdat'a kadar geldiler. Mehdi, sonra onları oradan uzaklaştırdı. Mehdi, İslam'ın sonun geleceğinden ve bütün dünyada Mukanna inancının yayılacağından korkuyordu. Mukanna Türklere, Müslümanların hayatları ve malları konusunda izin verdi. Ganimet umuduyla birçok ordu Türkistan'dan geldi. Onlar çeşitli bölgeleri yağma edip Müslümanların karılarını ve çocuklarını esir ediyorlardı ve gerisini öldürüyorlardı.

Halife El Mehdi zamanında, Sogdiana'da özellikle Buhara ve Semerkand bölgelerinde 775-778 yılları arasında birlikte hareket eden Beyaz Elbiseliler ve Türkler ile Müslümanlar

arasında sert savaşlar oldu. Karşılıklı zaferler ve yenilgiler yaşadılar. Bu savaşlar sırasında bazen Müslümanlığı kabul etmeleri, yolları taciz etmemeleri, Müslümanları öldürmemeleri gibi konularda şartları kabul eden Beyaz Elbiseliler ile kısa süren antlaşmalar yapılıyordu. Fakat Beyaz Elbiseliler sonra bu antlaşmayı bozuyordu.

Sonunda Herat Emiri Said, büyük bir orduyla Mukanna'nın hisarı önüne kamp kurdu. Oraya evler ve hamamlar yaptırdı. Mukanna'nın hisarı içinde su kaynağı, ağaçlar, ekili arazileri bulunuyordu. Mukanna'nın en yakınları, komutanları ve güçlü bir ordusu hisar içindeydi. Hisarın içinde ve bir tepenin üzerinde bir kale vardı ve girişi yasaktı. Bu kalede Mukanna ve onun kadınları birlikte yaşardı. Her gün bu kadınlarla yer ve içerdi. Burada on dört yıl geçirdi. Herat Emiri kuşatma sırasında ordusuyla baskı kuruyordu. Sonunda Mukanna'nın komutanlarından biri hisarın kapısını açarak teslim oldu ve Müslümanlığı kabul etti. Askerler dağıldı. Mukanna, iç kalede dayanamayacağını anlayınca kadınları zehirleyip öldürdü ve bir kölenin de başını kesti. Sonra yanan fırına kendini atıp öldürdü. Bir kişi hariç kalede kimse kalmadı. Zehri içmeyip ölü taklidi yapan bir kadın, kalenin kapılarını açtı ve emir kaleye girerek hazineyi aldı. Narşahi'ye göre Mukanna'nın cesedi fırında yok oldu. Biruni'ye göre de ceset kaybolmadı ve cesedin kafası kesilip halifeye gönderildi. Yakup ve Hallikan, Mukanna'nın kadınlar gibi zehir içip intihar ettiğini ve takipçilerinin de kılıçtan geçirilip kalenin fethedildiğini kaydetmekteler. Mukanna'nın ölüm yılı Hallikan' a göre 779/780, Narşahi'ye göre 783/784 ve Biruni'ye göre ise 785/786 idi.

Bağdadi'ye göre ise Halife El Mehdi, Mukanna ile savaşması için Muaz ibn Müslim'i gönderdi. Muaz ibn Müslim ordusunun yönetimini verdiği Said ibn Amr El Haraşi birkaç yıl Mukanna ile savaştı. Sonra ordusuyla hisarın etrafındaki hendeği geçmek için demir ve keresteden iki yüz merdiven hazırladı. Hendeği düzlemek için Multan bölgesinden (eskiden Hindistan'da günümüzde ise Pakistan'da) içini kumla doldurduğu on bin bufalo derisi getirdi. Sonra hendeğin ilerisinde Mukanna ordusu ile savaştı. Onlardan bir kısmını teslim aldı. Geri kalanını öldürdü. Mukanna şarapla bakır erittiği hisarda kendini fırına attı. Böylece yandaşları bedenini ve küllerini bulamayıp onun cennete (gök) yükseldiğini düşüneceklerdi.

Mukanna'nın inancı Orta Asya'da 8. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı ve 12. yüzyıla kadar devam etti. Mukanna inancının ortaya çıkmasından ve yayılmasından önce, Ebû Müslim'in Abbasiler tarafından öldürülmesinin ardından onun taraftarları karşı harekete geçti. Ebû Müslim'e inanan ve onu imam, peygamber ve tanrı ilan eden Horasan ve İran'da bazı dini guruplar ortaya çıktı. Kendinden önceki inançlardan etkilendiği anlaşılan Mukanna'nın inancı, kendi zamanında özellikle Sogdiana'da Buhara, Semerkand, Nesef, Kiş bölgeleri ile İlak bölgesinde tesirli oldu. Mukanna zamanında bu bölgeler içinde onların en güçlü olduğu yer olan Kiş, merkezleri idi. Mukanna, 8. yüzyılın ikinci yarısında kendini tanrı ilan etti. Kendisinin aslında tanrının ruhu olduğunu ve tanrının ruhunun Âdem, Nuh, İbrahim, İsa, Musa, Muhammed, Ebû Müslim ve en sonda kendi içine girdiğini ve kendisinden başka tanrı olmadığını belirtti. Herkesin buna inanması gerektiğini ilan etti. Ebû Müslim'i Hz. Muhammed'den üstün tuttu. Mukanna bu inancını önce kendi yaşadığı Merv'de meydana getirdi ve sonra bu inancı destekleyenler oldu. Misyonerleri aracılığı ile birçok bölgeye inancını haberdar etti. Özellikle Sogdiana bölgesinde çok ses getirdi. Bu topraklarda

özellikle Nesef ve Kiş bölgelerindeki köylerde çok etkili oldu. Sonra Buhara ve Semerkand köylerinde, Şaş yakınlarında İlak'da da önemli taraftarlar topladı. Ayrıca Türkler de özellikle askeri anlamda destek verdiler. Merv'de istediği gücü elde edemeyen Mukanna, Sogdiana bölgesine geçip merkezini taraftarlarının en yoğun olduğu Kiş bölgesindeki Siyam dağındaki hisarı yaptı. O dönemlerde Müslümanlarla Mukanna taraftarları, Sogdiana'nın çeşitli bölgelerinde yoğun bir savaş içine girdiler. Mukanna, insanları etkilemek için sahte mucizeler gerçekleştirdi. Aslında yüzü çirkin olduğu için örten Mukanna, yüzünü görmek isteyen kendi taraftarlarına ise yüzünü görmesine kimsenin gücünün yetmeyeceğini ve görürlerse öleceklerini söylerdi. Bir gün hisarın önünde bulunan ve yüzünü görmek isteyen halk için hisarda yanında bulunan yüz kadına ellerine birer ayna alıp hisarın üzerine çıkıp yan yana durmalarını emretti. Bu kadınları daha önce güzel oldukları için bölgeden seçmişti. Gün doğumunda güneş ışığı aynaların üzerine düşünce büyük parlaklık oldu ve bu arada Mukanna'nın emriyle bir köle hizmetli, tanrı Mukanna'nın yüzünü gösterdiğini ilan etti. Taraftarları bu görüntüye inandıktan sonra korkup secde ettiler. Bölge halkını etkilemek için bir başka sahte mucizede de halkın göreceğe şekilde her gün aynı zamanda dağdan yükselen ay benzeri bir görüntü düzenlerdi.

Hurremiler'in geleneğinde olan Mukanna ya da Mukanniya tarikatının özü Mazdek inancına dayanıyordu. Bu tarikat temelde Mazdek inancının prensiplerini benimsedi. 6. yüzyılda Zerdüştlüğe reform getiren Mazdek'in kurduğu inancın temel prensibine göre bütün mallar ve kadınlar ortaktı. Mukanna'ya bağlı Mubayyidalar (Beyaz Elbiseliler), karılarının başka birileri ile olmasına izin verirlerdi. Herkes başkalarının karılarıyla birlikte olabilirdi. Bir kadını çiçeğe benzetir, onun koklanmasının değerini düşürmeyeceğini düşünürlerdi. Bir erkek birlikte olacağı kadının evinin kapısına bir işaret koyar, böylece onların işi bitinceye kadar eşi eve girmezdi. Mubayyidalar, kendi toplulukları dışındakilerle evlenmezdi. Ayrıca adetlerine göre, bir kadının kızlığı evleneceği gün her köyde bulunan özel bir kişi tarafından bozulurdu.

Mubayyidalar, Müslümanlarla birlikte yaşarlardı ve inançlarını gizlerlerdi. Müslüman gibi görünürlerdi. Köylerinde birer cami vardı. Fakat içinde ibadet etmezlerdi. Bu camilerde kiraladıkları birer müezzin bulunuyordu. Mubayyidalar'da ibadet, oruç ve cinsel ilişkiden sonra yıkanma âdeti yoktu. Müslümanlarca yasaklı olan kadın, hayvan ölüsü, kan, domuz eti, şarap ve diğer şeyler serbestti. Gizli toplantılar yaparlardı. Bu toplantılarda danıştıkları dindar çevreden seçilmiş *Farmansalar* ismiyle bir liderleri yer alırdı. Ayrıca her köyün itaat ettikleri birer şefi bulunuyordu. İnançlarına göre tanrı bir mesaj vermek veya onları yönetmek istediği zaman bir insan kılığına girerdi. İnançlarına göre tanrı Âdem'i, Nuh'u, İbrahim'i, Musa'yı, İsa'yı, Muhammed'i, Ali'yi, Ebû Müslim'i ve Mukanna'yı yaratarak onların formuna girdi. Sebebi olduğu her birinin ölümünün ardından, cennetteki (gök) tahtına oturduğuna inanırlardı. Ebû Müslim'in kızı Fatima soyundan gelen el-Mehdi b. Fayruz b. İmran'nın dünyanın sonunda mehdi olarak ortaya çıkacağına inanırlardı. Haberciler ve elçilerden oluşan *Firiştegan* olarak bilinen melekleri vardı.

(Shahrastani 1850: 280; Khallikan 1843: II. 205; Biruni 1879: 94; Narshakhi 1954: 65-66; Baghdadi 1978 II: 75; Nawbakhti 2007: 97-98).

Sonraki dönemlerde Hurremiyyeler'in Azerbaycan, Ermenistan, İran'da Taberistan (Daylam, Jurjan), Hamadan ve Dinavar gibi bölgelerinde görülenlerine *Muhammirah* (kırmızı) deniliyordu. Bunlar kırmızı giyiniyorlardı. Muhammirahlar, Babekiyya ve Mazyariyya olarak ikiye ayrılmışlardı. Babek el Hurremi öncülüğündeki ilk isyanlarına 816 yılında başlayan Babekiyyalar, özellikle Azerbaycan bölgesinde Bezz'de yoğunlaşmışlardı ve çok sayıda Müslümanı kendi inançlarına çevirmişlerdi. Abbasi halifeleri, Memun (813-833) ve özellikle de Mutasım (833-842) zamanlarında Afşın komutanlığında yıllarca Babekiyyalar'la savaştılar ve neticesinde 838 yılında Babek, Samarra'da işkence edilerek öldürüldü. Babek, Azerbeycan'ın güneyindeki Bezz şehrinin hâkimi olan Hurremilerin lideri Cavidan'ın ölümünden sonra onun ruhunun kendisine geçtiğine söyleyerek Hurremiler ile birlikte isyan hareketine başladı. Kendini tanrı ilan etti. Daha önce Hurremi inançlarından farklı olarak öldürme, şiddet ve savaş gibi öğretiler getirdi. İnançlarına göre bütün yasaklara izin vermişlerdi. İnsan ve hayvan ruhlarının ölümden sonra başka bedenlere geçerek yaşadıklarına inanırlardı. Bu inançtakiler anne, kız kardeş veya kızıyla evlenebilirdi. Bu yüzden Araplar bu inanca aynı zamanda kadın cinsel organı anlamında *Ferc Dini* de diyorlardı

Kırmızıların yani Muhammirah'ların diğer bir kolu, Mazyar (öl. 839-40) liderliğindeki ***Mazyariyalar***'dı. Bunlar, Babek'in ölümünden sonra Mazyar liderliğinde 838-40'da Taberistan'da Abbasi Halifesi Mutasım'a karşı isyan hareketinde bulunmuş ve sonra Mazyar Samarra'da idam edilmiştir. Onların asıl ortaya çıktığı ve güçlü olduğu bölge Mutasım'a ve Babek'in öldürülmesine kadar Hazar Denizi güneyindeki Tabaristan bölgesi ve bu bölgedeki Gorgan idi. Sonrasında 11. yüzyılın başlarında ise sadece Gorgan bölgesinde yaşıyorlardı. Yaşadıkları dağda, Babekiyyalar'ı kutlayan bir festival gecesi düzenlerlerdi. Kadınların ve erkeklerin bulunduğu bu festivalde, şarkı söylenir şarap içilirdi. Meşaleler söndüğünde erkekler kadınların bekâretini alırdı. Onlar en kutsal kişiyi, bütün peygamberlerden üstün tuttukları babası Etopyalı annesi İranlı bir prenses olan Şarvin'i sayarlardı. Görünüşte Müslüman gibiydiler fakat gizlice farklı ritüeller uyguluyorlardı. Dağda birlikte yaşadıkları Müslümanlar için camileri vardı. Kendi çocuklarına kuran öğretirlerdi. Fakat ibadet etmezler, Ramazan ayında oruç tutmazlar ve din için savaştan kaçınırlardı

(Isfandiyár 1905: 145-155; Baladhuri 1924: II. 46-48; Nizam al-Mulk 1960: 239-243; Nadim 1970: II. 818-822; Baghdadi 1978: 88-90; İbnü'l Esîr 1986: VI. 284, 388-392, 397-414, 416-417433-441, 446; Tabari 1991: XXXIII. 135-174; Fakih 2013: 221-225).

Tarihte önemli etkisi olan **İsmâilî (İsmâiliyye),** genel olarak Şiiler'e bağlı bir tarikat olarak bilinmesine karşın aslında içinde Şiiliğin dışında başka öğretileri de barındırıyordu. İsmâilîler aynı zamanda *Bâtıniyye (Bâtınî), Mübârekiyye (Mübârekî), Karmatî (Karâmita), Meymûniyye* ve *Mazdekiyye* gibi isimlerle de anılırdı. Bu tarikatın ismi, Şiiler'in altıncı imamı Hz. Ali soyundan Câfer es-Sâdık'ın büyük oğlu İsmâil bin Câfer'den gelirdi. Bu tarikattan bir gurup İsmâil'in ölmediğini, onun babasından sonra yedinci ve son imam ile mehdi olduğuna ve dünyayı yöneteceğine inanırdı. Onun Basra'da görüldüğü, Hz. İsa gibi felçli ve kör insanları iyileştirdiği efsanesi yayılmıştı. Bir gurup da, İsmâil'in babasından önce öldüğüne bu yüzden yedinci ve son imamlığın İsmâil'in oğlu Muhammed bin İsmâil'e geçtiğini düşünürdü. İsmâilîler'in bu gurubuna önceleri *Mübarekîler* sonra da *Karmatîler* denildi. Şii

Onikiciler'e göre ise, yedinci imamlık 765 yılında ölen Câfer'den sonra küçük oğlu Mûsâ el-Kâzim'a geçti.

İsmâilîler, Şii gibi görünse de aslında İslamiyet'in dışında gizli öğretileri olan ezoterik bir tarikattı. İsmailliler bu ezoterik yapılarından dolayı Hurremiyyeler gibi *Bâtınîler* olarak da anılıyordu. Muhtemelen başlarda Bâtınî öğreti içermeyen İsmâilî tarikatı, Halife el-Mansur zamanında (754-775) gelişmeye başladı. Bu tarikat asıl Câfer es-Sâdık'ın (702-765) ölümünden sonra özellikle bir gurubun yedinci imamın Câfer'den önce öldüğüne inandıkları İsmail'in (721-750/755/762-3) oğlu Muhammed bin İsmail olduğunu kabul etmesi ile başladı. Muhammed bin İsmail (746-813), bu tarikatın varlığını sürdürdü. Harun Reşid (786-809) halife olduktan sonra isyan edecek diye Muhammed'den şüphelenmiş ve Medine'den Bağdat'a getirerek onu hapsetmiş ve Muhammed orada ölmüştür. İsmâilî tarikatı, İsmail'in ve sonra Muhammed'in hizmetlisi ve aynı zamanda *Mukarmat* denilen kaligrafi ustası Mübarek (Karmat) ve Muhammed'in arkadaşı sonradan Mübarek'in arkadaşı da olmuş ve yetenekli bir sihirbaz olan Abdullah bin Meymun el-Kaddah (öl. 871) zamanlarında etkili oldu. İsmâilîler'de muhtemelen bu dönemde, ezoterik bir yapı oluşmaya başladı. İsmâilîler'de Bâtınîlik öğretisi muhtemelen Kaddah zamanında gelişmeye başladı. Çünkü Ahvaz'lı Kaddah (Meymun) İslami ve İslami olmayan öğretileri Mübarek (Karmat) ile paylaşırken, bu gizli bilgileri Muhammed'den aldığını bildirdi. Bu gizli bilgilerin içeriğinde imamlar, peygamberler, materyalistler ve çeşitli felsefecilerin düşünceleri bulunuyordu. Kaddah ve babası, bir doğu Hıristiyan gnostik tarikatı olan ve 3. yüzyılın başında Edessa'lı (Şanlı Urfa) Süryani Bar Daysan (İbn Deysân/öl. 222) tarafından kurulmuş düalist prensipteki Deysâniyye'ye bağlıydı. Sonra Kaddah ve onun eğittiği Mübarek, bu ezoterik Bâtınî öğretileri yaydılar. Bu yüzden İsmâilîler'e ya da Bâtınîler'e aynı zaman da ***Mübarekiler*** ve ***Meymuniler*** de deniliyordu. 891-892 yıllarında Kûfe'de ortaya çıkan Hamdan Karmat'ın liderliğindeki İsmâilîler'in bir kolu olan **Karmatîler**, Meymuniler'in ve Mübarekiler'in devamı niteliğindeydi. Hamdan Karmat, Kûfeli bir çiftçiydi ve söylendiğine göre gözleri aşırı kırmızıydı ve bu yüzden kendisine *kırmızı göz* anlamına gelen Aramice *Karmitah* deniliyordu. Bir diğer düşünceye göre ise *Karmat* denilmesinin nedeni bacağındaki ve sırtındaki büzülmelerdendi. Başka bir düşünceye göre de *Karmatiler*'in ismi Muhammed bin İsmail'in hizmetlisi Mübarek'in lakabı olan *Karmat*'tan geliyordu. Onlar da yedi imama ve son imamın Muhammed bin İsmail olduğuna inanırdı. Onların inançlarında İslami, Yahudi ve Hıristiyan öğretileri kaynaşmış gibi görünse de aslında ezoterik bilgiler içermekteydi. İsmâilîler, sonraki yüzyıllarda etkinliklerini güçlenerek sürdürdüler. Örneğin öncelleri Şii Onikicilerden olan ve daha sonra Bâtınî öğretileri benimseyen Hassan Sabbah'ın (1034 civarı-1125) 11. yüzyıl sonlarında (1090) İran'da kurduğu ve merkezleri Alamut Kalesi ile tanınan İsmâilîler'in bir kolu ***Haşhaşiler*** ve ***Suikastçiler*** olarak da bilinen ***Yeni Davet (da'vet-i cedide)*** isimli tarikatın (1090-1256) gerek dini gerekse siyasi anlamda tarihte önemli etkileri olmuştur.

İsmâilîler uzun yıllar siyasi, ekonomik ve dini sebeplerden Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya kadar Abbasilerle savaştılar. İsmâilîler'de inançlarını yayan misyonerlere *Dâî* denilirdi. Misyonerliklerini gizli ve itinayla uyguluyorlardı. Kaddah (Meymun) bir peygamber gibi İsmâilî propagandası yapıyordu. Dünyayı dürebileceğini veya istediği kadar

genişletebileceğini iddia ediyordu. Ajanları ve kuşları sayesinde, uzak yerlerden haberler alıyordu. Başlarda Mübarek Kûfe'de (Irak), Kaddah ise Kuhistan (Afganistan) ve Irak'ta özellikle Şiileri kazanmaya çalıştılar. Sonra Bâtınî öğretileri İran'da Tabaristan, Rey, Nişabur, İsfahan, Kum, Kaşan ve Herat gibi bölgelere yayıldı. Sonra bu inanç, Horasan'da Merv bölgesinde ve Merv'li el-Nesefi (Bandana/ Muhammed bin Ahmet Nahşabi) ile de Orta Asya'da Maveraünnehir'de özellikle Buhara, Semerkand, Nahşeb (Nesef) ve İlak bölgelerinde etkili oldu. Bâtınî öğretileri aynı zamanda Azerbaycan, Bahreyn, Mekke, Suriye ve Kuzey Afrika'da bölgelerinde de yayılım alanı buldu. Bâtınî öğretiler, özellikle Şiiler ve Râfızîler üzerinde etkili oldu. Bir düşünceye göre Hurremiyye lideri Babek'le mücadele eden Abbasi komutanı Afşın bile gizlice bu dine inanıyordu ve onunla gerektiği gibi savaşmıyordu.

İsmâilîler'de Şii doktrinlerine Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük, Maniherizm, Mazdekizm ve Materyalizm gibi doktrinler de karışmıştı. İsmâilîler, yedi imama inanır ve son imamın da Muhammed bin İsmail olduğunu düşünürlerdi. Bunlar sırasıyla; Ali bin Ebû Tâlib (aynı zamanda peygamber olarak da görülürdü), el-Hasan, el-Hüseyin, Ali bin el-Hüseyin, Muhammed bin Ali (el-Bekir), Câfer bin Muhammed (Câfer es-Sâdık), Muhammed bin İsmâil idi. Ayrıca onlar, yedi ana peygamber olduğuna inanırdı. Bunlar sırasıyla; Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Ali, Muhammed bin İsmâil idi. Muhammed bin İsmail'in ölmediğini Romalılar'ın topraklarında yaşadığına ve Mehdi olduğuna inanırlardı. Bu tarikatın aynı zamanda *Bâtınîyye* ismiyle anılmasının sebebi onlara göre şeriatın bir *dış (zâhir)* bir de *iç (bâtın)*, anlamı bulunuyordu. Fakat bunlardan önemli olanı *iç*'tir. Bu yüzden yasak olan birçok kural yasak sayılmıyordu. İmamlığın babadan oğula geçebileceğine ve imamlığın en baştan beri var olduğuna inanırlardı. Onlara göre Muhammed bin İsmail'e kadar imamlar gözüküyordu. Fakat İsmail'den sonra imamlar gözükmemeye başladı. Onlara göre İslamiyet'ten öncede imamlar gözükmüyordu ve Hz. Ali ile birlikte gözükmeye başlamışlardı. İsmâilîler, tanrının ancak imamlar aracılığı ile anlaşılabileceğine ve ona ulaşılabileceğine inanırlardı. Hz. İsa'nın havarileri gibi inançlarını yaymak için on iki temsilci gerekliydi. Tanrının Âdem'in cennetini Muhammed bin İsmail'e verdiğine ve cennette yaklaşılmaması gereken ağacın Muhammed bin İsmail ve oğullarını ifade ettiğine inanırlardı. Muhammed bin İsmail peygamberlerin mührüydü. Dünyanın on iki adadan oluştuğuna ve her birinde bir şahit, her bir şahidin ise bir temsilcisi olduğuna, her bir temsilcinin dayanıklılık ve iyilikle kuşanmış bir kişinin yardım eline sahip olduğuna inanırlardı. Şahide *baba*, temsilciye *anne* ve yardım eline de *oğul* diyorlardı. *Baba* tanrı, *oğul* İsa ve *anne* Meryem idi. Onlara göre en büyük şahit tanrıydı.

İsmâilîler'de yedi sayısı çok önemliydi. Onlar, yedi imama, yedi göğe, yedi gezegene (ya da yedi yıldıza), yedi kat yeryüzüne ve insanın yedi parçadan oluştuğuna inanırlardı. Bunlar, doktrinlerinin temelini oluşturuyordu. Onlarda yedi evre vardı. Birinci evrede sıradan insanlar, ikinci evrede daha ileri insanlar, üçüncü evrede hareketin (İsmâilî) birinci yılında olan insan, dördüncü evrede hareketin ikinci yılında olan insan, beşinci evrede hareketin üçüncü yılında olan insan, altıncı evre hareketin dördüncü yılında olan insan ve yedinci evrede hareketin zirvesi ve temel açıklaması bulunmaktadır.

Bâtınîyye temelinde Zerdüştlük yatmaktadır. Aralarında *Asas* denilen din adamları vardı. Son derece güvendikleri bu din adamları onlara gizlice Zerdüşt adetlerini ve kendi inançlarını öğretirdi. Ayrıca kendi inançlarına göre kuranı ve peygamberin geleneklerini yorumlarlardı. Gerçek inançlarını Müslümanlar içinde belli etmiyorlardı. İnançları Düalistler (Deysâniyye, Maniherizm, Mazdekizm) ve Zerdüştler gibi iki ana prensibe dayanıyordu. Düalistler, önceden varolan iyiliği yaratmış Işık ile kötülüğü yaratmış Karanlık yaratıcılarına inanırlardı. Onlara göre vücutlarda Işık ve Karanlık karışmıştı. Her birinde sıcak, soğuk, nem ve kuru mizaçlar bulunuyordu. Işık ve Karanlık ile dört mizaç dünyayı düzenliyordu. Zerdüştlerde ise önceden varolan iyiliğin yaratıcısı tanrı (Ahura Mazda, Yezdan, Işık) ile sonradan yaratılmış olan kötülüğü yaratıcısı Şeytan'a (Ehrimen, karanlık) inanırlardı. Bâtınî inancına göre ise *Birinci* ve *İkinci* denen iki yaratıcı vardı. Birinci, ruhu yaratan tanrı, ikinci ise ruh idi. Bu ikisinin dünyayı düzenlediğine inanıyorlardı. Aynı zamanda birinciye *Akl* (akıl) ikinciye *Nefs* (ruh) diyorlardı. Onlara göre, dünyayı düzenleyenler arasında yedi gezegen (ya da yedi yıldız) ve birincil unsur da vardı. Düalistler de, Işık ve Karanlığın yönettiği dünya, birincil unsurdan ortaya çıkmıştır. Bâtınîlerde önceden tek yaratıcının var olması, ikincisinin sonradan ortaya çıkması açısından Zerdüştlerle yakınlık göstermekteydi. Bâtınîler, görünürde ateş ibadeti yapmazlardı. İçinde amber ve aloe bitkilerinin olduğu buhurdanlıkların yer aldığı camileri vardı. Bir zamanlar İranlı güçlü bir aileden ve hükümette görev alan Berâmika isimli bir şahıs, er-Reşîd'e Kâbe'nin içine sürekli yanan bir buhurdan konulsun fikrini ileri sürmüştür. Bu inançtakiler birçok konuda özgürdüler. Kız kardeşleriyle ve kızlarıyla evlenebilir, şarap içebilirlerdi. Oğlancılık serbesti. Eğer bir erkek ilişkiye girmeyi ret ederse idam cezası verilebilirdi. Biri eliyle ateşi söndürürse eli, eğer ateşi ağızı ile söndürürse dili kesilirdi. Bâtınîler arasında el-Aradî isimli bir gökbilimci bulunuyordu ve fanatik Zerdüşttü. Yazdığı esere göre, biri çıkacak, Zerdüştlüğü düzeltecek ve bütün yeryüzünü bu inanç kontrol edecekti. Ayrıca Persliler eski güçlü günlerine dönecekti. Bâtınîler özellikle Materyalistlerle ilişkiliydi. Bâtınîler aslında sonsuz dünyaya ve dünyayı yaratan yaratıcının olmadığına inanırlardı. Onlar mucizelere, gökteki meleklere, cennete, cehenneme, ahiret ve dirilişe inanmazlardı. Şeytanlar sadece rakiplerini temsil etmekteydi. Cennet dünya nimetleriydi ve dini kuralları yapmamaktı, cehennem ise dini kuralları uygulamaktı. Yasak olan her şeye izin veriliyordu. İbadet terk edilmişti. Onlara göre imamlarına bağlılık ibadetti. Peygamberleri üstünlük arzusundaki adamlar olarak görürlerdi. Tevrat, İncil ve Kuran'a inanmazlardı.

(Maqdisi 1919: VI. 61; Mas'udi 1871: VI. 187-188; Juvaini 1958: 641-650, 666-672; Nizam al-Mulk 1960: 213-238; Nadim 1970 I: 462-492; Baghdadi 1978: II. 107-157; Shahrastani, 1984: 144, 163-170; İbnü'l Esîr 1986: VII. 372-375, 410-411, 414-416, 426-427, 436-439, 442-444, 451-456, 458-461; Tabari 1987: XXXVII. 169-175; Nawbakhti 2007: 123-124, 127-128)

İran, Irak ve Orta Asya'da erken İslami dönemde çok sayıda ezoterik tarikat ortaya çıkmıştı. Onların kendi içlerinde farklı öğretileri olması yanında benzeri ortak öğretileri de bulunuyordu. Onlar temelde düalist inanç sistemine bağlıydılar. Bu inanca göre; iyiliğin yaratıcısı ışık (nur) ve kötülüğün yaratıcısı karanlık (zulmet) evreni birlikte düzenlemekteydi. İyilik ve kötülüğü seçmek insanın kendi elindeydi. Bu düalist inancın

kökleri, kutsal kitap Avesta ile birlikte ortaya çıkmış Zerdüştlük inancına kadar uzanmaktadır. Bu düalist inanç, Zerdüştlük ve Hristiyanlık doktrinlerinin sentezini yapmış olan Mani ile sonrasında Mazdek inançlarında devam etmiştir. Zerdüştler, ışığın ezeli, karanlığın ise sonradan ortaya çıktığına, Mani ve Mazdek öğretileri ise ışık ve karanlığın ezelden beri var olduğuna inanmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında ezoterik tarikatlar, Zerdüştlük öğretisine yakındı. Tarikat liderleri genellikle kendilerini imam, peygamber ve tanrı ilan ediyorlardı. Tanrının ruhunun geçmişteki imam ve peygamberlerden sonra en son kendi içlerine girdiğini ifade ederlerdi. Tanrının insan biçimli ışıktan bir ruh olduğunu bedenden bedene geçtiğine düşünürlerdi. Tarikatlardaki tanrı ruhunun insan bedenine girmesi ve kişinin ayrıcalıklı bir duruma gelmesi inancı, muhtemelen Hıristiyanlık öğretisi etkisiyle tarikatlara yerleşti. Muhtemelen, ruhun ölümsüzlüğüne inan Hint ve Yunan öğretilerinin etkisiyle bu tarikat mensupları sonsuz yaşadıklarını, ölümden sonra ruhlarının başka bir bedene geçtiğine ve bunun tekrarlandığına inanırlardı. Ölümden sonra ruhun bedenden ayrılıp başka bir bedene girmesi inancının kökleri Hindistan'da Hinduizm'e kadar uzanmakta olup sonrasında Budizm'le devam etmiştir. Ölümden sonra bedenler arası ruh göçü öğretisinin Orpheusçular ile Pisagor ve Platon gibi felsefecilerin etkisiyle Yunan dünyasında da güçlü bir yeri vardı. Tekrar bedenlenmeyle arınan ve olgunlaşan ruh, mükemmele varır ve tanrısallığı kazanırdı. Tarikatlara göre kişi ölmeden önce iyi işler yaptıysa ruhu mutlu olacağı bir bedene, kötü işler yaptıysa mutsuz olacağı bir bedene girerdi. Bu inanış Hint inançlarındaki neden-sonuç ilişkisine dayanan Karma öğretisine benziyordu. Tanrısal ödül ve cezaya inanmadıklarından kanunları ve yasakları yoktu. Her şey serbestti. Bunun yanında inanışlarına göre insanlara değer verilmesi, onların incitilmemesi ve öldürülmemesi gerekirdi. Ezoterik tarikatlarda bir yaratıcının varlığı kabul edilmez ve sonsuz olan dünyaya inanılırdı. Bu açıdan özellikle Leukippos, Demokritos, Epikuros ve Lucretius gibi Yunanlı felsefecilerin meydana getirdiği materyalizmden etkilendikleri de anlaşılmaktadır.

7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Arapların Irak, İran ve Orta Asya'da hâkimiyet kurmasından sonra bu topraklarda İslamiyet'in yayılmasıyla farklı bir sosyo-kültürel ortam oluşmaya başlamıştı. Bu durumdan özellikle başta İranlılar olmak üzere bu topraklarda yaşayan diğer topluluklar da rahatsız olmuşlardı. Bu rahatsızlıkların ana sebepleri siyasi, ekonomik ve dinseldi. İranlıların yüzyıllardır hâkim olduğu stratejik öneme sahip bu verimli topraklar Arapların eline geçmiş, İpek Yolu hâkimiyetini kaybetmişlerdi. Bölgedeki ekonomik güç Arapların kontrolüne geçmişti. Yüzlerce yıl Zerdüştlük inancının hâkimiyetinde olan İran ve Orta Asya topraklarında İslamiyet'in yayılmasıyla yerel halklar ve ileri gelenler bu durumdan çok rahatsız olmuşlardı. Bölgedeki siyasi ve dinsel güç el değiştirdikten sonra İran ve Orta Asya topraklarında Araplara karşı gizli tarikatlar oluşmaya başlamıştı. Bu tarikatların gerçek amacı siyasi ve dinsel hâkimiyetin tekrar İranlıların eline geçmesiydi. Bu ezoterik tarikatlar görünürde İslami özellikle de Şii gibi gözükse de özünde Zerdüşt-Mazdek inancı yatıyordu. Aynı zamanda Hindu, Budist, Mani, Hıristiyan ve Yunanlı çeşitli felsefi ve Materyalist öğretilerin de çok önemli etkileri olmuştur.

KAYNAKLAR

Albiruni. 1879. *The Chronolgy of Ancient Nations (Vestiges of the Past),* tr. E. Sachau, London.

Baghdadi. 1919. *Moslem Schisms and Sects (Al-Fark Bain al-Firak)*, I, tr. K. C. Seelye, New York: California University Press.

Baghdadi. 1978. *Moslem Schisms and Sects (Al-Fark Bain al-Firak)*, II, tr. A. S. Halkin, Philadelphia: Porcupine Press.

Bağdadî. 2014. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fığlalı, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Baladhuri. 1924. *The Origins of the Islamic State (Kitab Futûh al-Buldân),* I-II, tr. F.C. Murgotten, New York: Colombia University.

Crone, P. *The Nativist Probhets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, New York: Cambridge University Press, 2012.

Cürcânî. 2015. *Şerhu'l Mevâkıf,* I-III, çev. Ö. Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Cüveynî. 2013. *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.

Fakih. 2013. "Muhtasaru Kitâbi'l Büldan", *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler,* der. ve çev. Y. Z. Yörükan, İstanbul: Ötüken, 191-243.

Firdausi. 1915. *The Shahnama of Firdausi,* VII, tr. A.G. Warner-E. Warner, London: Kegan Paul, Trench, Trubner&Co.Ltb.

Gardizi. 2011. *The Ornament of Histories, A History of the Eastern Islamic Lands AD 650-1041, The Persian Text of Abu Sa'id 'Abd Al-Hayy Gardizi,* tr. and ed. C. E. Bosworth, London-New York: I. B. Tauris

Isfandiyár. 1905. *An Abridged Translation of the History of Ṭabaristán,* tr. E. G. Browne, Leiden: Brill.

İbn Hazm. 1909. *The Heterodoxies of the Shiites,* tr. I. Friedlaender, New Haven.

İbnü'l Esîr. 1986. *İslam Tarihi (El-Kamil Fi't Tarih)*, V, çev. Y. Apaydın, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l Esîr. 1986. *İslam Tarihi (El-Kamil Fi't Tarih)*, VI, çev. A. Köşe, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l Esîr. 1986. *İslam Tarihi (El-Kamil Fi't Tarih)*, VII, çev. A. Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l Esîr. 1989. *İslam Tarihi (El-Kamil Fi't Tarih)*, I, çev. A. Köşe, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l Esîr. 2016. *İslam Tarihi (El-Kâmil Fi't Târih),* IV, çev. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Juvaini. 1958. *Genghis Khan, The History of the World Conqueror,* tr. J.A. Boyle, Manchester University Press.

Khallikan. 1843. *Ibn Khallikan's Biographical dictionary*, 1-4, tr. M. G. de Slane, Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

Madelung, W. 1988. *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany.

Maqdisi. 1899-1919. *Le livre de la création et de l'histoire,* I-VI, ed. and tr. Cl. Huart, Paris: Ernest Leroux

Mas'udi. 1861-1877. *Les Prairies D'or,* I-IX, ed. and tr. B. de Meynart-P. de Courtdeille, Paris.

Nadim. 1970. *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture,* I-II, Ed. tr. Bayard Dodge, New York & London: Columbia University Press.

Nawbakhtī. 2007. *Shi'a Sects: (Kitab Firaq Al-Shi'a),* tr. A. K. Kadhim, London: ICAS Press.

Nizam al-Mulk. 1960. *The Book of Government or Rules for Kings,* tr. H. Darke, New Haven: Yale University Press.

Shahrastani.1850. *Heligionspartheien und Philosophen-Schulen: Zum ersten Male vollständig aus dem Arabischen übersetzt,* Halle:C.A. Schwetschke und Sohn.

Shahrastani. 1984. *Muslim Sects and Divisions. The section of Muslim Sects in Kitab al-Milal wa'l-Nihal,* tr. A.K. Kazi and J.G. Flynn, London: Kegan Paul International.

Şehristânî, *Milel ve Nihal (el-Milel ve'n Nihal)*, çev. M. Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Tabari. 1987. *The History of Tabari,* XXXVII, tr. P.M. Fields, Albany: State University of New York Press.

Tabari. 1991. *The History of Tabari,* XXXIII, tr. C.E. Bosworth, Albany: State University of New York Press.

Tabari. 1995. *The History of Tabari,* XXVIII, tr. J.D. McAuliffe, Albany: State University of New York Press.

Tabari. 1999. *The History of Tabari,* V, tr. C.E. Bosworth, Albany: State University of New York Press.

Tammam. 1998. *An Ismaili Heresiography: The 'Bāb al-Shayṭān' from Abū Tammām's Kitāb alshajara*, ed. W. Madelung and P. E. Walker, Leiden-Boston-Köln: Brill.

Yarshater, E. 2008. "Mazdakism", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods 3(2),* ed. E. Yarshater, Cambridge University Press, 991-1024.